

प्रकरण २

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील
मूल्यमापन
व संबंधित संशोधनाचा आढावा

प्रकरण २

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील मूल्यमापन व संबंधित संशोधनाचा आढावा

२.१ प्रस्तावना

शिक्षक, विद्यार्थी व अभ्यासक्रम ही शिक्षणाचे प्रमुख तीन केंद्रे आहेत. शिक्षणाचे जसे विविध स्तर आहेत तसेच, शिक्षकाचेही विविध स्तर आहेत. यात पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय स्तरावरील शिक्षकांचा समावेश होतो. पूर्वीच्या काळी 'शिक्षक जन्मावा लागतो, तो शिकवून तयार होत नाही' असा विचार मांडला जाई. अध्यापन ही कला आहे व ती जन्मजात असते असे मानले जाई. आता संशोधनाने अध्यापन ही केवळ कला नाही तर ते शास्त्रही आहे हे प्रस्थापित झाले आहे. अध्यापन कलेचे शास्त्र शिकवून चांगले अध्यापक घडविता येतात हे शिक्षक-शिक्षणाची संकल्पना व कार्यक्रम यातून सिध्द झाले आहे.

खालील परिच्छेदातून शिक्षक-शिक्षणाचा अर्थ, उद्दिष्टे, शिवाजी विद्यापीठाच्या शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाची रूपरेषा, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांचे मूल्यमापन व याबाबत आजपर्यंत झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

२.२ शिक्षक शिक्षणाचा अर्थ

शिक्षक म्हणून कार्य करण्यासाठी ज्या विशिष्ट प्रकारचे व्यावसायिक शिक्षण घ्यावे लागते त्या शिक्षणालाच शिक्षक-शिक्षण या नावाने ओळखले जाते. शिक्षक शिक्षणाची व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येईल.

“ज्या अभ्यासक्रमाद्वारे आणि अनुभवाच्या माध्यमाने एखाद्या व्यक्तिला अध्यापकीय व्यवसायासाठी अथवा कार्यासाठी घडविले जाते त्या शिक्षणाला व अभ्यासक्रमाला शिक्षक-शिक्षण असे म्हणतात.”

पूर्वी शिक्षक-शिक्षणाला शिक्षक-प्रशिक्षण असे संबोधले जात असे. शिक्षक-शिक्षण ही शिक्षक प्रशिक्षणापेक्षा व्यापक अर्थाची संकल्पना आहे. प्रशिक्षण म्हणजे विशिष्ट प्रकारच्या तांत्रिक बाबींसाठी घेतलेले ज्ञान होय, तर शिक्षण म्हणजे व्यक्तित्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी घेतले गेलेले ज्ञान होय. शिक्षक-शिक्षणामध्ये विशिष्ट उद्दिष्टे समोर ठेऊन विद्यार्थी-शिक्षकाचे अध्यापकीय व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी विविध प्रकारच्या अनुभवांची योजना केली जाते.

अध्यापकीय व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी दिले जाणारे सर्वकष व सर्वपक्षी व्यावसायिक शिक्षण म्हणजे शिक्षक-शिक्षण होय.

२.३ शिक्षक शिक्षणाची आवश्यकता

शिक्षक शिक्षणाची आवश्यकता खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. पूर्वीच्या काळी शिक्षक म्हणून काम करण्यासाठी विषयाचे ज्ञान आणि शिकविण्याची आवड या दोन बाबींचीच जरूरी असे. शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र व अध्यापनशास्त्र तेव्हा विकसित झालेले नव्हते, त्यामुळे शिक्षकास इतर बाबींची जरूरी भासत नसे. आज विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात परिवर्तन ही शिक्षणाकडून व्यक्त केली जाणारी अपेक्षा आहे. एका संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा दुसऱ्या अपरिपक्व व्यक्तिमत्त्वावर सातत्याने व समर्थपणे होणारा परिणाम या दृष्टिकोनातून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. आजचा शिक्षक, केवळ माहिती देणारा राहिला नसून तांत्रिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय जाणीव असलेला, विषय पारंगतता प्राप्त केलेला, अध्यापनाच्या तंत्राविषयी जागृत असलेला, विद्यार्थ्यांच्या विकासाची अंगे विचारात घेवून तसा प्रयत्न करणारा संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा हवा. शिक्षकात हे गुण जन्मजात असतील अशी कल्पना करणे चुकीचे ठरेल. याचाच अर्थ असा शिक्षक घडवावा लागतो.
२. दिवसेंदिवस ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारत आहेत. दर दहा वर्षांनी ज्ञानसाठा दुप्पट होतो असे म्हणतात. याचा अपरिहार्य परिणाम शालेय अभ्यासक्रमावर व त्यातील विषयांच्या व्याप्तीवर झाला आहे. थोडक्या वेळात जास्तीतजास्त ज्ञान प्रभावीपणे कसे देता येईल याबाबतच्या नव्या

तंत्रांचा, माध्यमांचा व पध्दतींचा गेल्या ४० वर्षांत उदय झाला आहे. शिक्षक म्हणून काम करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तिस या गोष्टींची माहिती हवी. शिक्षक-शिक्षणातूनच हे शिकविता येईल.

३. आजचे विद्यार्थी बहुश्रुत होत आहेत. समूह संपर्क साधनांमुळे विद्यार्थ्यांना बरेच ज्ञान शिक्षकाच्या मदतीशिवाय मिळत असते. अशा बहुश्रुत विद्यार्थ्यांना शिकविणारा शिक्षक एकमार्गी असून चालणार नाही, तर त्याला बहुमार्गी बनावे लागेल. शिक्षकास शिक्षणशास्त्राचा आवाका समजून घेतला पाहिजे. यासाठीच शिक्षक-शिक्षणाची गरज आहे.
४. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे तसेच लोकसंख्येच्या प्रस्फोटाने शाळांची व शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसाराने ज्ञान व संस्कार यादृष्टिने कमालीची तफावत असलेले विद्यार्थी एकाच इयत्तेत दिसू लागलेले आहेत. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिभेद विचारात घेवून अशा विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे अवघड व गुंतागुंतीचे काम आजच्या शिककाला करावयाचे असल्याने शिक्षक-शिक्षणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. शाळा अधिक चांगल्याप्रकारे चालविण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची गरज शिक्षक-शिक्षण संस्थाच भागवू शकतील.
५. शिक्षणास मनुष्यबळाचा विकास करण्यासाठी केलेली एक भांडवली गुंतवणूक मानतात. यासाठीच शिक्षण प्रक्रियेत समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक घटकाचा शैक्षणिकदृष्ट्या जास्तीतजास्त उपयोग करून घेण्याचे व खर्चाचे प्रमाण कमी पातळीवर ठेवण्याचे कौशल्य व इच्छा असणारे शिक्षक हवेत. शिक्षण ही भांडवली गुंतवणूक ठरणे- न ठरणे हे अंतिमतः शिक्षकाची गुणवत्ता, पात्रता, आणि दर्जा यावर अवलंबून आहे. दर्जेदार शिक्षणाला आवश्यक असणारी गोष्ट म्हणजे दर्जेदार शिक्षक होत. असे दर्जेदार शिक्षक घडविण्यासाठी शिक्षक शिक्षणाची आवश्यकता आहे.
६. केवळ ज्ञानदान करणे ही शिक्षकाची भूमिका आता राहिलेली नाही. नवीन शास्त्राप्रमाणे विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक असा सर्वांगीण विकास हेच शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थी जबाबदार नागरिक बनले पाहिजेत, विद्यार्थ्यांच्या

जन्मजात वृत्तीचा व अभिवृत्तीचा विकास करून त्यांना स्वावलंबी बनविता आले पाहिजे.

यासाठी शिक्षक तयार व्हावयास हवा.

शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांची व शिक्षक-शिक्षण संस्थांची आवश्यकता यातूनच स्पष्ट होते.

२.४ शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे

शिक्षक शिक्षणाचे महत्त्व पाहता आपल्या शिक्षकाकडून समाज सर्वसाधारण कोणत्या अपेक्षा करतो हे दिसून आले आहे. या अपेक्षांची परिपूर्ती करण्यास शिक्षकाला समर्थ बनविणे हेच शिक्षक शिक्षणाचे सामान्य उद्दिष्ट मानले पाहिजे. मात्र या सामान्य उद्दिष्टात विविध गोष्टी अंतर्भूत असल्याने त्याची तपशीलवार मांडणी करणे आवश्यक आहे. ही मांडणी वेगळ्या प्रकारे करता येईल. आपल्या सामाजिक गरजांच्या संदर्भात शिक्षक शिक्षणाकडे पाहिल्यास त्याची जी उद्दिष्टे दिसतात ती खालीलप्रमाणे-

- ज्ञानात्मक उद्दिष्ट
- उपयोजनात्मक/कौशल्यात्मक उद्दिष्ट
- वृत्तीविषयक उद्दिष्ट

खालील प्रमाणे शिक्षक-शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगता येतील.

१. शिक्षकास निकोप शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची बैठक प्राप्त करून देणे.
२. समाजाचे विचार व कृती यांना योग्य दिशा देण्याचे व त्या संबोधित करण्याचे कार्य शिक्षकाला करावयाचे असते. त्यामुळे शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाद्वारे शिक्षकास समाजातील प्रभावी शक्तीबाबत जाण प्राप्त झाली पाहिजे.
३. शिक्षकास कार्यात्मक मानसशास्त्राचे ज्ञान देणे.
४. विद्यार्थ्यांच्या मनात व शरीरात होणारे बदल लक्षात घेवून त्यांच्या शक्ती नवीन जीवन घडविण्यासाठी व त्याला बळकटी आणण्यासाठी उपयोगात आणावयाच्या असतील तर शिक्षकाला मानसशास्त्राचे केवळ सैध्दांतिक ज्ञान असून चालणार नाही. विद्यार्थ्यांच्या

शक्तींना योग्य दिशा देण्यासाठी शिक्षकांना कसे प्रेरित करता येईल हे समजले पाहिजे. यादृष्टिने कार्यात्मक मानसशास्त्राचे ज्ञान फार उपयोगी पडू शकेल.

५. शिक्षकास गतीमान समाजशास्त्राचे ज्ञान देणे.
६. शिक्षकाला समाजाच्या गरजा समजण्यासाठी समाजशास्त्राचे ज्ञान आवश्यक आहे. सामाजिक विकासाच्या दृष्टिने शाळेतला जे महत्व प्राप्त झालेले आहे ते लक्षात घेता प्रशिक्षण काळात विद्यार्थी- शिक्षकाला प्रत्यक्ष कार्यक्रमातून शाळेचा समाजाशी कसा संपर्क सधता येईल हे समजले पाहिजे. शिक्षक व सामाजिक नेता या दोन भूमिका शिक्षकाला यापुढे करावयास लागणार असल्याने त्यासाठी असणाऱ्या वृत्ती, दृष्टिकोन व कौशल्ये यांची शिदोरी शिक्षण काळात विद्यार्थी-शिक्षकाला मिळणे जरूर आहे.
७. ज्ञानाच्या क्षेत्रातील नव्या संशोधनाशी शिक्षकांची ओळख करून देणे.
८. शिक्षणाच्या कालावधीत विद्यार्थी शिक्षकांची प्रस्थापित ज्ञानाशी ओळख करून देणे हे एक महत्वाचे काम मानले जाते. शिक्षकांनी आपल्या भाविष्यकालीन व्यावसायिक जीवनात नव्या ज्ञानाचे शोधन करावयाचे असेल तर त्यासाठी आवश्यक असणारी वृत्ती शिक्षणकाळात जपली गेली पाहिजे.
९. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याबाबतचा दृष्टिकोन निर्माण करणे .
१०. आज जगातील विविध राष्ट्रांच्या प्रकृती व परंपरा भिन्न असल्यातरी त्या सर्वांची दृष्टी जागतिक शांतता व मानवाचे संपन्न जीवन यावर खिळलेले आहे. यादृष्टीने विचार करता आज शाळात शिकत असणाऱ्या बालकांना विश्व नागरिकत्वाची भूमिका पार पाडण्यासाठी तयार करणे हे शिक्षकाचे कार्य असले पाहिजे. शिक्षक शिक्षणकाळात याबाबत योग्य ती वृत्ती बिंबवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

शिक्षकास जे अध्यापन करावे लागते त्या दृष्टिकोनातून शिक्षक शिक्षण काळाकडे पाहिले तर त्याला जी कौशल्ये प्राप्त करून घ्यावी लागतात ती उद्दिष्टे खालीलप्रकारे मांडता येतील.

१. ज्या विषयाचे अध्यापन करावे लागते त्याचे विषयज्ञान व पध्दती या दोन्ही दृष्टीकोनातून परिपूर्ण ज्ञान देणे.
 २. विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र, अध्यापनाची तत्वे व वर्ग हाताळण्याचे कौशल्य यासाठी आवश्यक ते ज्ञान देणे.
 ३. वर्गाची सर्वसाधारण बौद्धिक पातळी लक्षात घेवून ज्ञानाचे प्रसरण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
 ४. अनेक प्रकारचे शैक्षणिक साहित्य वापरण्यासाठी व जरूर तेथे ते निर्माण करण्याची क्षमता निर्माण करणे
 ५. द्यावयाच्या ज्ञानाचे नियोजन व संघटन करण्याची क्षमता प्राप्त करून देणे.
 ६. विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा लक्षात घेवून त्याप्रमाणे अध्यापन पध्दतीत योग्य ते बदल करण्याची पात्रता निर्माण करणे.
- याचबरोबर शिक्षण व्यवसायासंबंधी कांही अभिवृत्ती निर्माण होणे आवश्यक आहे.
- त्यासंबंधी उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे
१. लोकशाही जीवनाबाबत श्रध्दा निर्माण करून तिचा शालेय विद्यार्थ्यांत विकास करण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थी शिक्षकात योग्य त्या अभिवृत्ती निर्माण करणे.
 २. शालेय विद्यार्थ्यांच्या यशापयशाचे योग्य प्रकारे मूल्यमापन करण्याची क्षमता प्राप्त करून देणे.
 ३. सहशालेय कार्यक्रमांचे नियोजन, पर्यवेक्षण व सहभाग या दृष्टीकोनातून आवश्यक असलेली कुवत निर्माण करणे
 ४. उद्योगप्रियता, निःपक्षपातीपणा व मनाचा समतोल या गुणांचे संवर्धन शिक्षक शिक्षण काळात झाले पाहिजे.

५. शिक्षकी व्यवसायाविषयी श्रद्धा व आदर निर्माण करणे व तत्संबंधी कामे ही कर्तव्यबुद्धीने करण्याची वृत्ती निर्माण करणे.

शिक्षकाची बुद्धी, मन, व शरीर या तिघांचा जसा विचार झाला पाहिजे तसाच शाळा, समाज, राष्ट्र व विश्व यांचाही विचार झाला पाहिजे. यादृष्टीने महाराष्ट्र राज्य शिक्षण प्रशिक्षण समितीने सांगितलेली शिक्षणाची उद्दिष्टे योग्य वाटतात ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. विद्यार्थी-शिक्षकास स्वतःचे व विद्यार्थ्यांचे यथायोग्य ज्ञान मिळविण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करून देणे.
२. विद्यार्थी-शिक्षकास सामाजिक मूल्यांची व ध्येयांची जाणीव दृढतर करणे.
३. विद्यार्थी व एकूण सर्व युवक यांच्या उपयोगी पडता यावे म्हणून व्यावसायिक कर्तव्याची जाणीव निर्माण करणे.
४. शिक्षक व्यवसायाला अनुसरून असलेली गतिमानता जाणण्याची व तिची यथार्थ कल्पना येण्याची पात्रता आणून देणे.
५. या गतिमानतेतून जात असता व ती हस्तगत करून घेत असता, आपण कार्यक्षम शिक्षक बनावे ही प्रेरणा विद्यार्थी शिक्षकात निर्माण करणे.

५ ऑक्टोबर, १९५८ रोजी युनोस्कोने शिक्षकांच्या दर्जाबाबत जो ठराव पास केला आहे त्यात व इ.स.१९६३ मध्ये अमेरिकेतील शिक्षकांच्या शिक्षणाबद्दल जे.बी.कोनंट यांनी जो अहवाल दिला आहे त्यामध्येही शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे सर्वसाधारणपणे हीच सांगितली आहेत.

२.५ शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाचे स्वरूप

शिक्षक-शिक्षणाचे सेवापूर्व व सेवांतर्गत शिक्षक शिक्षण असे दोन प्रमुख प्रकार आहेत. सेवापूर्व शिक्षक शिक्षणामध्ये निम्न व माध्यमिक स्तरावर शिक्षक होण्यासाठी डी.एड. पदविका, तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षक होण्यासाठी बी.एड. पदवी असे पदविका व पदवी अभ्यासक्रम अस्तित्वात आहेत. डी.एड. व बी.एड. अभ्यासक्रमाचे सर्वसाधारण स्वरूप काही

सैध्दांतिक विषयाचा अभ्यास व शिक्षकविषयक कार्याची प्रात्यक्षिके अशाप्रकारचे असते. सैध्दांतिक विषयाच्या अभ्यासामध्ये उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, शैक्षणिक मानसशास्त्र, अभ्यासक्रम व मूल्यमापन, शालेय व्यवस्था, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, लोकसंख्या शिक्षण, यासारखे ऐच्छिक विषय, विविध अध्यापन पध्दतींचे विषय, विषय ज्ञानासंबंधीचे पेपर इत्यादी सैध्दांतिक विषयांचा समावेश असतो.

प्रात्यक्षिकांमध्ये सरावपाठ, मूल्यमापन कृतीसत्र, सूक्ष्मअध्यापन, कार्यानुभव, समाजसेवा, शारीरिक शिक्षण, अभ्यासानुवर्ती उपक्रमात सहभाग, प्रपाठ इत्यादी बाबींचा समावेश असतो. सैध्दांतिक विषयांना तसेच प्रात्यक्षिक कामांना परीक्षेच्या दृष्टीने समान भारांश देण्यात येतो. डी.एड्. चा शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम दोन वर्षांचा, तर बी.एड्.चा शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम एक वर्षांचा असतो. शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमातून छात्रशिक्षकास शिक्षक म्हणून करावयाच्या विविध कार्यांचा अनुभव दिला जातो.

२.६ शिवाजी विद्यापीठ बी.एड्. शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण स्वरूप

सध्या कार्यवाहीत असणारा बी.एड्. अभ्यासक्रम जून, १९९२ पासून अंमलात आणलेला आहे. सदरच्या बी.एड्. अभ्यासक्रमामध्ये प्रशिक्षणार्थीला दोन सत्रांमध्ये सैध्दांतिक भाग, प्रात्यक्षिक कार्य पूर्ण करावे लागते.

शिवाजी विद्यापीठ बी.एड्. अभ्यासक्रमाचे दोन भाग आहेत.

१) सैध्दांतिक भाग २) प्रात्यक्षिक भाग

सैध्दांतिक भाग हा बी.एड्. अभ्यासक्रमातील भाग एक आहे. त्यासाठी पाच विषय असतात. प्रत्येकी १०० गुणांची परीक्षा घेतली जाते असे एकूण बी.एड्. भाग एक साठी ५०० गुण असतात.

बी.एड्. अभ्यासक्रमातील भाग दोन हा प्रात्यक्षिक कार्यावर आधारित असतो आणि तो त्या त्या महाविद्यालयाने पूर्ण करून घेणेचा असतो. त्यासाठी एकूण ५०० गुण असतात.

बी.एड्. भाग १ व भाग २ यांचा तपशील पुढील पानावर दिला आहे.

अभ्यासक्रमातील घटकांचे महत्वांश

एकूण कामाचे दिवस	: २१०	एकूण कामाचे तास	: १२६०
रोज कामाचे तास	: ६	सैध्दांतिक भाग	: ५०० तास
विभागानुसार तासिका	: २	प्रात्यक्षिक भाग	: ७६० तास

विभाग १ : सैध्दांतिक भाग

अभ्यासक्रम			वेळेनुसार महत्वांश		
पेपर क्रमांक	विभाग	नांव	गुण	तास	शेकडा
पेपर एक		भारतीय समाजातील शिक्षण	१००		
	विभाग एक	शिक्षणाच्या संकल्पना, कार्ये आणि स्वरूप	५०	३.९७	
	विभाग दोन	शिक्षण आणि भारतीय समाज	५०	३.९७	
पेपर दोन		शैक्षणिक मानसशास्त्र	१००		
	विभाग एक	अध्ययनार्थीचे मानसशास्त्र	५०	३.९७	
	विभाग दोन	अध्ययन आणि अध्यापनाचे मानसशास्त्र	५०	३.९७	
पेपर तीन		माध्यमिक/उच्चमाध्यमिक शिक्षण व शिक्षक कार्ये	१००		
	विभाग एक	माध्यमिक/उच्चमाध्यमिक शिक्षण	५०	३.९७	
	विभाग दोन	शिक्षकांची कार्ये	५०	३.९७	
पेपर चार		शिक्षणातील नवप्रवाह आणि ऐच्छिक विषयापैकी एक	१००		
	विभाग एक	शिक्षणातील नवप्रवाह	५०	३.९७	
	विभाग दोन	ऐच्छिक विषय	५०	३.९७	
पेपर पाच		कोणत्याही दोन विषयांच्या अध्यापन पध्दती	१००		
	विभाग एक	प्रथम अध्यापन पध्दती	५०	३.९७	
	विभाग दोन	द्वितीय अध्यापन पध्दती	५०	३.९७	

विभाग २ : प्रात्यक्षिक भाग

अ.नं.	प्रात्यक्षिक	गुण	तास	शेकडा
१	सूक्ष्म अध्यापन	२०	९०	७.१४
२	वर्ग अध्यापन	८०	३६०	२८.५७
३	सैध्दांतिक विषयाशी निगडीत प्रात्यक्षिके	१००	५०	३.९७
४	आशययुक्त अध्यापन पध्दती कृतीसत्र	८०	१००	७.९४
५	कार्यानुभव	२०	१०	०.७९
६	समाजसेवा	२०	२४	१.९०
७	अभ्यासानुवर्ती/सांस्कृतिक कार्यक्रम सहभाग	२०	२०	१.५९
८	प्रपाठ	२०	३०	२.३८
९	शारीरिक शिक्षण	२०	१०	०.७९
१०	अंतर्गत परीक्षा	२०	३०	२.३८
११	वार्षिक पाठ परीक्षा	१००	३६	२.८५
	एकूण	१०००	१२६०	१००.० ०

वरील बी.एड. भाग दोन मधील प्रात्यक्षिक कामाची उद्दिष्टे, योग्य कालखंड व कार्यवाही या विषयीचा तपशील अभ्यासक्रमात सविस्तरपणे दिला आहे. खाली प्रत्येक प्रात्यक्षिकाच्या कार्यवाहीसंबंधीचा तपशील थोडक्यात दिला आहे.

१. सूक्ष्माध्यापन प्रशिक्षण कार्यक्रम

उद्दिष्टे

- छात्राध्यापकास महत्वाच्या सामान्य कौशल्य क्षमता साध्य करण्यास मदत करणे.
- छात्राध्यापकास विविध अध्यापन कौशल्यांचे एकात्मिकरण करण्यास मदत करणे.

कालखंड : १० तास (६ तासांचे १५ दिवस)

कार्यवाही : खालीलप्रमाणे प्रात्यक्षिकाची कार्यवाही करण्यात यावी अशी अपेक्षा आहे.

१. पूर्वावश्यक तात्विक भागाची व्याख्याने द्यावीत.
२. कौशल्याची तात्विक माहिती, महत्व, कौशल्यांचे घटक, निरीक्षण पध्दती, नियोजन यावर व्याख्याने दिली जावीत, एका कौशल्याचे सरावचक्र पूर्ण झाल्यावरच दुसऱ्या कौशल्याची व्याख्याने द्यावीत.
३. तात्विक भाग झाल्यावर नमुना पाठ सादर केला जावा व गुणदोषांची चर्चा करावी.
४. आयोजन करताना १० प्रशिक्षणार्थींचे गट पाडून सराव घ्यावा. प्रत्याभरण दिले जावे, चर्चा केली जावी, पुरेसा वेळ देऊन पुन्हा पाठ घेतला जावा. पाठ घेण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन करावे. असे प्रत्येक विद्यार्थ्यांस त्या त्या कौशल्य संपादनातील अपेक्षित पातळी प्राप्त होईपर्यंत अध्यापन-प्रत्याभरण -पुनर्नियोजन- पुनर्अध्यापन हे सत्र चालू ठेवावे.
५. एकात्मिक पाठाची तात्विक माहिती, नमुना पाठ व चर्चा पाठनियोजन आणि घटक निवडीची तत्वे यावर व्याख्याने दिली जावीत.
६. एकात्मिकचा एक पाठ १५ ते २० मिनीटाचा असावा. एकात्मिकरण पाठामध्ये अपेक्षित ती सर्व कौशल्ये आणि त्यातील घटक आलेले आहेत का नाहीत ते पाहिले जावे.

मूल्यमापन पध्दती - सूक्ष्म अध्यापन सराव कार्यासाठी २० गुण आहेत. विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग, कौशल्य संपादनासाठी प्रत्येक घटकाचा अधिकतम केलेला वापर, केलेले प्रयत्न व अहवाल या सर्वांचा विचार करून वीस पैकी गुण दिले जावेत.

२. सराव पाठ प्रशिक्षण व शालेय अनुभव कार्यक्रम

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकास अध्यापन पध्दती, तंत्रे व क्लुप्त्या या विषयी माहिती मिळविण्यास मदत करणे.

२. छात्राध्यापकास पाठनियोजन तत्त्वानुसार विविध पाठांचे नियोजन करण्यास मदत करणे.
३. छात्राध्यापकास अध्यापनाचा सराव देऊन अध्यापन अध्यापन पध्दती आत्मसात करण्यास मदत करणे.
४. छात्राध्यापकास वास्तव परिस्थितीत अध्यापन कार्याची संधी देऊन त्याची परिणामकारकता आजमाविण्यास मदत करणे.
५. छात्राध्यापकास शाळेत कराव्या लागणाऱ्या या पूरक कामांचा अनुभव देणे.
६. छात्राध्यापकास शालेय परिस्थितीत येणाऱ्या अडचणी आणि त्या सोडविण्याचे मार्ग याविषयीचे ज्ञान मिळविण्यास मदत करणे.

कालावधी : ३६० तास (३ तासांचे १२० दिवस)

कार्यवाही :

१. अध्यापन पध्दती व पाठ नियोजन यावर तात्त्विक व्याख्याने दिली जावीत. दिग्दर्शित नमुना पाठ घेतला जावा. चर्चा घडवून आणावी, नमुना पाठ टाचणे द्यावीत.
२. एकूण २० सराव पाठांपैकी पहिले १२ पाठ सुटे सरावपाठ घेतले जावेत. हे पाठ वेगवेगळ्या शाळेत, वेगवेगळ्या वर्गावर, वेगवेगळ्या मार्गदर्शकांच्या हाताखाली पूर्ण केले जावेत.
३. उरलेले ८ पाठ सलग सरावपाठ कार्यक्रम म्हणून घेतले जावेत. गट करून दोन आठवड्यात काम पूर्ण केले जावे.
४. शालेय अनुभव कार्यक्रम सलग सराव पाठ कार्यक्रमासोबत राबविला जावा.

मूल्यमापन पध्दती – निरीक्षण नोंद तक्त्याचा अवलंब करून सरावपाठांचे मूल्यमापन केले जावे. पहिल्या चार (२+२) पाठांना गुण देण्याची आवश्यकता नाही. उरलेल्या सोळा (८+८) पाठांना प्रत्येकी १०० प्रमाणे गुण दिले जावेत. १६०० पैकी प्राप्त गुण विचारात घेवून ८० पैकी गुण काढावेत.

३. आशययुक्त अध्यापन पध्दती कृतीसत्र

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकास विशेष अध्यापन पध्दतीसाठी घेतलेल्या विषयाच्या अभ्यासक्रमाविषयी व त्याच्या विश्लेषणाविषयी परिचित करणे.
२. छात्राध्यापकास पाठ्यक्रम व पाठ्यपुस्तक यामधील आशयाचा संबंध समजावून देणे.
३. छात्राध्यापकास आशय विश्लेषण करण्यास मदत करणे.
४. छात्राध्यापकास विषयातील संबोध शोधण्यास मदत करणे.
५. एकाच संबोधाचे अध्यापन करताना विविध अध्यापन पध्दतींचा वापर करण्यास प्रवृत्त करणे.
६. पाठ्यक्रम व अभ्यासक्रम यातील फरक लक्षात आणून देण्यास मदत करणे.
७. शालेय स्तरावर शिकविल्या जाणाऱ्या संबोधाचे खोलवर आकलन करण्यास मदत करणे.

कालावधी : १०० तास (५० + ५०)

प्रथमसत्र : सत्र समाप्तीपूर्वीचा एखादा आठवडा

द्वितीयसत्र : सत्रारंभानंतरचा पहिला आठवडा

कार्यवाही :

१. आशययुक्त अध्यापन पध्दती कृतीसत्र प्रत्येक विषय अध्यापन पध्दतीसाठी एक असे असल्याने दोन कृतीसत्रे घेतली जावीत. प्रत्येक कृतीसत्र १० दिवसांचे असावे.
२. कृतीसत्राची कार्यपध्दती अर्थ व महत्व, आशयविश्लेषण, पाठ नियोजन यावर ३ व्याख्याने दिली जावीत.

३. आकृतीबंधावर चर्चा केली जावी. पाठ्यक्रम व पाठ्यपुस्तक यातील सहसंबंध शोधला जावा. त्याचप्रमाणे एक पुस्तक घेऊन संबोध व सामान्यीकरणे यांचा शोध घेण्याचे काम करावे.
४. संबोधाचे आशयविश्लेषण करावे.
५. एक संबोध विविध अध्यापन पध्दती वापरून पाठ नियोजन कसे करतात याचे स्पष्टीकरण केले जावे. त्यावर पाठ टाचणे तयार करावीत.
६. आशययुक्त अध्यापनाचे पाठ घेतले जावेत. निरीक्षण करून प्रत्याभरण दिले जावे. शैक्षणिक साहित्य तयार करून उपयोगात आणले जावे.
७. विषयज्ञान व आशययुक्त अध्यापन पध्दती विषयीच्या आकलनाची चाचणी घेतली जावी.

मूल्यमापन पध्दती - ८० गुणांची विभागणी पुढीलप्रमाणे केली जाते.

१. शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व गुणवत्ता	२० गुण (१० + १०)
२. पाठांचे मूल्यमापन (प्रत्येक पाठास ५ गुण एकूण ६ पाठ)	३० गुण (१५ + १५)
३. आशययुक्त अध्यापन पध्दती - चाचणी	३० गुण (१५ + १५)
एकूण	८० गुण

४. मूल्यमापन कृतीसत्र

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकास अध्यापन नियोजनाशी निगडित बाबी समजण्यास मदत करणे.
२. विषयाचे वार्षिक नियोजन करण्यास मदत करणे.
३. एका घटकाचे घटक नियोजन करण्यास मदत करणे.
४. एका घटकाची घटक चाचणी तयार करण्यास मदत करणे.
५. एका घटकाची नैदानिक कसोटी तयार करण्यास मदत करणे.

कालखंड : १० तास (५+५ प्रत्येक अध्यापन पध्दती विषयास)

कार्यवाही:

१. वार्षिक नियोजन, घटक नियोजन व घटक चाचणी यावर व्याख्याने दिली जावीत. नमुने दाखवून त्यानुसार काम केले जावे.
२. नैदानिक कसोटीसाठी एखाद्या घटकाची सर्वेक्षण कसोटी दिली जावी, त्या आधारे चुका शोधून कसोटीसाठी प्रश्न तयार करावेत.

मूल्यमापन पध्दती – घटक नियोजन व घटक चाचणीसाठी एका विषयाला १० प्रमाणे दोन विषयाला २० गुण दिले जातात. त्यामध्येही अहवालास ५ गुण व विद्यार्थी सहभागास ५ गुण याप्रमाणे गुण विभागणी केली जाते.

५. समाजसेवा

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकास समाज व सेवा यातील अर्थ समजण्यास मदत करणे.
२. समाजाचे योगदान आणि समाजातील संस्थांचे समाज विकासातील योगदान या विषयीचे ज्ञान मिळविण्यास मदत करणे.
३. विविध उपक्रम, सेवासंस्था, संस्था, वैयक्तिक सेवा यांची समाज विकासासाठी किती उपयुक्तता आहे याची जाणीव करून देण्यास मदत करणे.
४. समाज व शैक्षणिक संस्था यांच्यातील आंतरक्रियेची गरज लक्षात आणून देण्यास मदत करणे.
५. समाज विकासातील समाज सेवेत काम करण्याची प्रेरणा निर्माण करण्यास मदत करणे.
६. श्रमप्रतिष्ठा, सामाजिक बांधिलकी, सहकार्य, सहानुभूती या विषयीचे महत्त्व लक्षात आणून देण्यास मदत करणे.

७. समाजाचा घटक म्हणून शिक्षकाने पार पाडावयाची जबाबदारी व भूमिका अवगत करून देण्यास मदत करणे.
८. सामाजिक समस्यांचे आकलन होण्यास व त्या सोडविताना शिक्षकाने कोणते कार्य करावयाचे हे समजून देण्यास मदत करणे.
९. राष्ट्रीय उभारणी व राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाबद्दल आपुलकी निर्माण करण्यास मदत करणे.

कालखंड: २४ तास

कार्यवाही :

१. समाजसेवा याविषयी पाच तात्विक व्याख्याने दिली जावीत.
२. व्याख्यानातून समाजसेवेत काम/समाजसेवा संबोध, शिक्षण ही समाजाधारित प्रक्रिया, शिक्षण संस्थांचे समाज विकासातील योगदान, त्यांचे परस्पर संबंध, शिक्षक आणि समाज या गोष्टींची चर्चा केली जावी.
३. समाजसेवा महाविद्यालयीन, शालेय व सामाजिक स्तरावर आयोजित केली जावी.
४. दोन दिवसांचे समाजसेवा शिबीर घेतले जावे.

मूल्यमापन पध्दती – प्रात्यक्षिक कार्यांचे मूल्यमापन प्रक्रिया तसेच निष्पत्ती या दोन पातळ्यावर केले जावे. प्रक्रिया पातळीवरील मूल्यमापनासाठी पदनिश्चयन श्रेणीयुक्त नोंदतक्ते तयार केले जावेत. त्यात छात्राध्यापकात विकसित करावयाच्या गुणांचा समावेश केला जावा. काम चालू असतानाच सातत्याने मूल्यमापन केले जावे. यासाठी १० पैकी गुण दिले जावेत. तर निष्पत्ती पातळीवरील मूल्यमापनात केलेले कार्य तसेच अहवाल यांचा विचार करून १० पैकी गुण दिले जावेत.

६. कार्यानुभव

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकास कार्यानुभवाची आवश्यकता व महत्व लक्षात आणून देण्यास मदत करणे.

२. कार्यानुभवाच्या विविध क्षेत्रांशी, साधनांशी व प्रक्रियांशी परिचय करून देण्यास मदत करणे.
३. कार्यानुभव कौशल्ये निर्माण करून घेण्यास मदत करणे.
४. कार्यानुभव कृतीद्वारे आवड व कल निर्माण करण्यास मदत करणे.
५. सहजसाध्य व टाकावू वस्तूंचा उपयोग करून निर्मितीक्षमता निर्माण करण्यास मदत करणे.
६. विविध क्षेत्रातील कामगारांबद्दल उदार दृष्टीकोन प्राप्त होण्यास मदत करणे.
७. शाळामधून कार्यानुभव कार्यक्रम आयोजित करण्यास मदत करणे.

कालखंड : १० तास

कार्यवाही : कार्यानुभव कार्यवाही तात्विक माहिती व प्रत्यक्ष कृती खालीलप्रमाणे करावी.

१. कार्यानुभव संबोध, गरज, महत्व, विविध प्रकारचे कार्यानुभव, कार्यानुभव निवडीची तत्वे, नियोजन व संघटन, शिक्षक, विद्यार्थी, समाज यांची कार्यानुभवातील भूमिका, कार्यानुभवाची दिग्दर्शित माहिती इत्यादी गोष्टीसाठी पाच व्याख्याने दिली जावीत.
२. महाविद्यालयाने ठरविलेली प्रात्यक्षिके गटवार पूर्ण केली जावीत व शेवटी अहवाल पूर्ण करून घ्यावा.

मूल्यमापन पध्दती - प्रक्रिया व निष्पत्ती या दोन पातळीवर मूल्यमापन करण्यात यावे. प्रक्रिया पातळीवरील मूल्यमापन हे प्रात्यक्षिक काम चालू असतानाच करावे. निष्पत्ती पातळीवर अहवाल व प्रत्यक्ष निर्मिती वस्तू यांचा विचार करून प्रक्रियेस ५ गुण, वस्तूस १० गुण व अहवाल लेखनास ५ गुण दिले जावेत.

७. सांस्कृतिक कार्यक्रम

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकांच्या सुप्त कलागुणांचा विकास होण्यास संधी मिळवून देणे.

२. छात्राध्यापकास समायोजन, नियोजनबध्दता, सहकार्यवृत्ती, सभाधीटपणा, सांघिक वृत्ती, जबाबदारीची जाणीव इ. गुणांचा परिपोष करण्यास मदत करणे.
३. छात्राध्यापकात सौंदर्यदृष्टीची जोपासना करणे.
४. छात्राध्यापकास विविध उपक्रमांचे व त्याच्या आयोजन पध्दतीचे ज्ञान मिळविण्यास मदत करणे.
५. छात्राध्यापकात उपक्रम आयोजन कौशल्य निर्माण करणे.
६. प्रशिक्षणार्थीच्या भावनात्मक बाजूंचा, नैतिक, सामाजिक, चारित्र्यविषयक बाजूंचा विकास करणे.

कालखंड : २० तास

कार्यवाही :

१. कुल पध्दती वापरून गट तयार केले जावेत. प्रत्येक गटात गटप्रमुख, उपगटप्रमुख, कार्यवाह असावेत.
२. सातत्याने करावयाच्या उपक्रमांची सर्व गटात विभागणी केली जावी.
३. प्रासंगिक उपक्रमांचेही याचप्रकारे आयोजन करण्यात यावे.
४. वर्षभर निरपेक्ष स्पर्धांचे आयोजन करून स्नेहसंमेलनावेळी यशस्वी स्पर्धकास प्रशस्तीपत्रके दिली जावीत.
५. सर्व उपक्रमांचे इतिवृत्त लिहून घेवून अहवाल पूर्ण केला जावा.

मूल्यमापन पध्दती - संबंधित मार्गदर्शक प्राध्यापकाने आपल्या गटातील छात्राध्यापकाच्या वर्षभरातील उपक्रम सहभागाच्या वेळोवेळी नोंदी ठेवाव्यात. प्रत्येकाचे कार्ड तयार करावे व खालील प्रमाणे गुण दिले जावेत.

सातत्य उपक्रमात सहभाग	: ३ गुण
वैयक्तिक उपक्रम	: ३ गुण
प्रासंगिक उपक्रम	: ३ गुण
गटवार उपक्रम	: ५ गुण
स्पर्धा सहभाग	: ३ गुण
स्नेहसंमेलन सहभाग किंवा	
सांस्कृतिक कार्यक्रम	: ३ गुण

एकूण गुण	: २० गुण

८. शारीरिक शिक्षण

उद्दिष्टे -

१. प्रशिक्षणार्थीना मानवी जीवनातील शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व समजावून देणे.
२. प्रशिक्षणार्थीना शारीरिक शिक्षणाचे विविध उपक्रम राबविण्याच्या पध्दतीची माहिती करून देणे.
३. विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करावयाच्या विविध कौशल्यांची माहिती प्रशिक्षणार्थीस देणे.
४. प्रशिक्षणार्थीस शारीरिक शिक्षणाच्या मूल्यमापनासाठी विविध साधने वापरण्याचे कौशल्य निर्माण करणे.
५. शारीरिक शिक्षणामुळे सांघिक भावना, सहकार्य, नेतृत्व, खिलाडूवृत्ती इत्यादी गुणांचा विकास करणे.

कालखंड : ११ तास

कार्यवाही :

१. शारीरिक शिक्षणाची तत्वे आणि संघटन यावरती किमान पाच व्याख्याने दिली जावीत.
२. पुरुष विद्यार्थी-शिक्षक व स्त्री विद्यार्थी-शिक्षक यांच्यासाठी वेगवेगळी शारीरिक क्षमता कसोटी आयोजित करण्यात यावी.

३. खेळांची माहिती, क्रीडांगण माहिती यांचा सविस्तर अहवाल पूर्ण करून घेतला जावा.

मूल्यमापन पध्दती -

१. उपस्थिती व सहभाग	: ५ गुण
२. अहवाल लेखन	: ५ गुण
३. शारीरिक क्षमता चाचणीत सहभाग	: १० गुण

एकूण	: २० गुण

१. प्रपाठ

उद्दिष्टे -

१. प्रशिक्षणार्थीना सतत अभ्यासाची सवय लावणे.
२. वार्षिक परीक्षेच्या दृष्टीने लेखनाची सवय लावणे.
३. छात्राध्यापकाने शिकविलेल्या भागापैकी किती आत्मसात केले याचा शोध घेणे.
४. छात्राध्यापकास स्वयंमूल्यमापनाची सवय लावणे.

कालखंड : ३० तास (प्रत्येकी ३ तास)

कार्यवाही :

१. परीक्षा पध्दती वातावरणामध्ये प्रत्येक पेपरसाठी दोन असे एकूण १० प्रपाठ पूर्ण करून घेतले जावेत.
२. प्रत्येक विभागानुसार कमीतकमी तीन प्रश्न अगोदर दिले जावेत. त्यावर वर्गात चर्चा केली जावी. संदर्भ पुस्तकांची नावे सांगावीत. प्रपाठांचे वेळापत्रक तयार करून त्याप्रमाणे प्रपाठ घेतले जावेत.
३. प्रपाठ तपासून परत दिले जावेत. चांगल्या व निकृष्ट उत्तरावर चर्चा केली जावी.

मूल्यमापन पध्दती - प्रत्येक विषयाच्या प्रत्येक विभागास एक प्रपाठ/निबंध आहे. प्रत्येक प्रपाठ/निबंधास २० गुण असावेत. पूर्वतयारीत विद्यार्थ्यांने घेतलेले श्रम व तीन प्रश्नांची लिहिलेली

उत्तरे यासाठी १० गुण ठेवावेत. तर प्रत्यक्ष प्रपाठ/निबंध लेखनातील त्याच्या प्राविण्यासाठी १० गुण ठेवावेत. सर्व प्रपाठ/निबंधाच्या एकूण २०० गुणांपैकी मिळालेल्या गुणांवरून २० पैकी गुण काढावेत.

१०. अंतर्गत परीक्षा

उद्दिष्टे -

१. बी.एड्. अभ्यासक्रमातील सैध्दांतिक विषयात प्रशिक्षणार्थीनी प्राप्त केलेले प्राविण्य मोजता यावे.
२. प्रशिक्षणार्थीना वार्षिक लेखी परीक्षेच्या दृष्टीने सवय लागावी.
३. प्रशिक्षणार्थी मधील विशेष प्राविण्य असलेल्याचा शोध घेता यावा.

कालखंड : ३० तास

कार्यवाही :

१. निम्मे घटक शिकवून झाल्यावर अंतर्गत परीक्षा घेतली जावी.
२. परीक्षेला असणारे घटक अगोदर सांगितले जावेत.
३. परीक्षकांनी आपापल्या प्रश्नपत्रिका परीक्षा प्रमुखाकडे जमा कराव्यात.
४. प्रत्येक दिवशी एक पेपर याप्रमाणे परीक्षा घेतली जावी.
५. उत्तरपत्रिका तपासून विद्यार्थ्यांना दाखविली जावी व चर्चा केली जावी.
६. परीक्षा प्रमुखाने निकालपत्र तयार करून काचपेटीत लावावे.

मूल्यमापन पध्दती - प्रत्येक विषयाचे ६० गुण याप्रमाणे ३०० गुणांची अंतर्गत परीक्षा असल्याने यात छात्राध्यापक मिळविलेल्या गुणांवरून २० गुण काढावेत.

११. प्रात्यक्षिक परीक्षा

उद्दिष्टे -

१. छात्राध्यापकांनी केलेल्या प्रत्येक विषयातील व अनुषंगिक प्रात्यक्षिक कार्यांचे मूल्यमापन करणे.
२. छात्राध्यापकांच्या अध्यापन क्षमतेचे साकारिक मूल्यमापन करणे.
३. छात्राध्यापकांची बी.एड्. भाग २ मधील गुणवत्ता ठरवून त्यास दर्जा देणे.

कालखंड : ३६ तास

कार्यवाही :

प्रात्यक्षिक परीक्षा दोन टप्प्यात आयोजित करण्यात यावी. पहिल्या टप्प्यात विद्यार्थ्यांनी वर्षभर केलेल्या प्रात्यक्षिक कार्यांचे मूल्यमापन तर दुसऱ्या टप्प्यात वार्षिक पाठ ठेवावेत.

१. महाविद्यालयाचे प्राचार्यांनी बाह्य परीक्षकांची नेमणूक करावी.
२. विद्यार्थ्यांचे गट पाडून पहिल्या दिवशी त्यांच्या वर्षभर केलेल्या प्रात्यक्षिक कामाचे मूल्यमापन करण्यासाठी मुलाखती व तोंडी परीक्षा आयोजित केली जावी. यासाठी अंतर्गत व बाह्य परीक्षक यांच्या जोड्या करून त्यांचे वेगवेगळे मूल्यांकन केले जावे.
३. पाठ परीक्षेचे वेळापत्रक तयार करून लावणेत यावे.
४. वेळापत्रकानुसार पाठाचे आयोजन केले जावे.

२.७ शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील मूल्यमापन

ठरविलेली उद्दिष्टे आयोजित केलेल्या कार्यक्रमातून कितपत साध्य झाली याचे अवलोकन करण्याची प्रक्रिया म्हणजे मूल्यमापन होय. कोणत्याही शिक्षणप्रणालीचा मूल्यमापन हा एक आवश्यक भाग आहे. शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमातून शिक्षक शिक्षणाची उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झाली हे पाहण्यासाठी अंतर्गत व बाह्य मूल्यमापनाचा उपयोग केला जातो. शिक्षक शिक्षण

महाविद्यालयातील विद्यापीठ विहित अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यावर वर्षाच्या शेवटी विद्यापीठाकडून सैध्दांतिक विषयाची अंतिम परीक्षा घेतली जाते त्याला बाह्य मूल्यमापन असे म्हणतात. अंतर्गत मूल्यमापनामध्ये विद्यार्थी वर्षभर जे सतत कार्य करीत असतात त्या कार्याचे मूल्यमापन केले जाते. या अखंडीत कामात विद्यार्थ्यांचे ज्ञान, बुद्धी, अभिरुची, अभिवृत्ती, दृष्टिकोन, उद्यमशीलता, कौशल्य इत्यादींची वेळोवेळी दखल घेतली जाते, तसेच अभ्यासानुसार व अभ्यासातील कार्यक्रमानुसार विद्यार्थ्यांच्या सहभागाचे निरीक्षण केले जाते. बाह्य मूल्यमापन ज्ञानात्मक पैलूंची दखल घेते तर अंतर्गत मूल्यमापन विद्यार्थी-शिक्षकाच्या शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक व भावनिक पैलूंची दखल घेते.

शिवाजी विद्यापीठाच्या बी.एड. अभ्यासक्रमामध्ये एकूण १००० गुणांपैकी ५०० गुण भाग एक साठी देण्यात आलेले आहेत. विद्यापीठ याची परीक्षा घेत असल्याने हे बाह्य मूल्यमापन होय. भाग दोन हा महाविद्यालयात विद्यार्थी शिक्षकाने करावयाच्या प्रात्यक्षिक कामासंबंधीचा असल्याने त्याचे मूल्यमापन महाविद्यालय स्तरावरच केले जाते म्हणून हे अंतर्गत मूल्यमापन होय. यात सरावपाठांद्वारे वेळोवेळी दाखविलेल्या अध्यापन क्षमतेचे मूल्यमापन, सैध्दांतिक विषयाशी निगडित केलेल्या प्रात्यक्षिकांचे मूल्यमापन, आशययुक्त अध्यापन कृतिसत्र व त्यातील कामाचे मूल्यमापन, समाजसेवा, कार्यानुभव व अभ्यासानुवर्ती उपक्रमातील सहभाग याचे मूल्यमापन तसेच शारीरिक शिक्षणातील प्रात्यक्षिकाचे मूल्यमापन या बाबींचा समावेश होतो. सैध्दांतिक विषयाचे प्रपाठ तसेच सैध्दांतिक विषयाची अंतर्गत परीक्षा याचाही समावेश अंतर्गत मूल्यमापनात करण्यात आला आहे. विद्यार्थी शिक्षकाने अध्यापनाची क्षमता कितपत प्राप्त केली हे तपासण्यासाठी पाठाची प्रात्यक्षिक परीक्षाही घेण्यात येते. या प्रात्यक्षिक परीक्षेचे आयोजन महाविद्यालय स्तरावरच केले जाते. थोडक्यात बी.एड. अभ्यासक्रमात अंतर्गत मूल्यमापनासाठी ५०० गुण असून अंतर्गत मूल्यमापन सर्वस्वी महाविद्यालयाच्या अखत्यारीत असते.

अंतर्गत मूल्यमापनात विद्यार्थी शिक्षकास मिळालेल्या गुणांचे श्रेणीत रूपांतर केले जाते. भाग एक मधील विद्यार्थी शिक्षकास मिळालेले गुण व भाग दोन मधील त्यास मिळालेली श्रेणी याचा विचार करून विद्यार्थी शिक्षकाचा निकाल जाहीर केला जातो.

२.८ शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमातील अंतर्गत मूल्यमापनाची प्रत्यक्ष स्थिती

विद्यार्थ्यांचे एकंदरित मूल्यमापन केवळ बाह्य मूल्यमापनावर आधारित न ठेवता अंतर्गत व बाह्य मूल्यमापन विचारात घेवून त्याची गुणवत्ता ठरवावी अशी शिफारस अनेक समित्यांनी व आयोगांनी केलेली आहे. विद्यार्थी-शिक्षकांच्या क्षमता व कौशल्ये, तसेच व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू अंतर्गत मूल्यमापनानेच तपासता येतात. अंतर्गत मूल्यमापनातून विद्यार्थी शिक्षकांच्या अध्ययन अध्यापनातील पक्क्या व कच्च्या बाबी समजून येतात. त्याबाबत त्यास प्रत्याभरण देता येते. त्यामुळे त्याला आपले अध्ययन-अध्यापन वर्तन सुधारता येते.

अंतर्गत मूल्यमापनाचे वरील महत्त्व लक्षात घेता शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातून उत्तम शिक्षक घडविण्यासाठी विद्यार्थी-शिक्षकांचे अंतर्गत मूल्यमापन काटेकोरपणे होणे आवश्यक आहे. अंतर्गत मूल्यमापन महत्त्वाचे असूनही शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमातील अंतर्गत मूल्यमापनाची प्रत्यक्ष स्थिती फारशी समाधानकारक नाही

अंतर्गत मूल्यमापनासंबंधी खालील बाबी लक्षात येतात.

१. सरावपाठ अध्यापनात विद्यार्थी शिक्षकांना योग्य मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण उपलब्ध होणे आवश्यक आहे, परंतु घाईगर्दीने मार्गदर्शन केले जाते.
२. सरावपाठांचे निरीक्षणाबाबत सर्वमान्य उपयुक्त पध्दती नाही. कांही ठिकाणी एकाच तासिकेत एकावेळी दोन किंवा तीन पाठ निरीक्षले जातात. निरीक्षण वस्तुनिष्ठ नसते, निःपक्षपाती नसते. सरावपाठावर देण्यात आलेले अभिप्राय वस्तुनिष्ठ नसतात, विद्यार्थ्यांना प्रत्याभरण देणारे नसतात, विद्यार्थी-शिक्षकांना त्यांच्या चांगल्या बाबी व उणिवा यांचे योग्य दिग्दर्शन करणाऱ्या नसतात. सरावपाठाची उद्दिष्टे पुरेशा प्रमाणात साध्य होत नाहीत. सरावपाठ अध्यापन हा शिक्षक शिक्षणाचा गाभा आहे. सराव अध्यापनात शिक्षणशास्त्रातील तत्त्वे व तंत्रांचा प्रत्यक्ष संबंध दिसून येत नाही. विद्यार्थी

शिक्षकाचे अध्यापनात उत्तरोत्तर सखोलता येईल अशारितीने त्यास प्रत्याभरण देणे आवश्यक असूनही तशा दृष्टीने प्रयत्न दिसून येत नाहीत.

३. एकाच विषयाच्या अध्यापन पध्दतीबाबत प्राध्यापकांमध्ये मतभिन्नता आढळते त्यामुळे एकाच विषयाचे सरावपाठ दोन भिन्न अध्यापकांनी पाहिल्यास त्यांच्या मूल्यमापनात तफावत असते.
४. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील कार्यानुभव, समाजसेवा, शारीरिक शिक्षण यासारख्या प्रात्यक्षिकाचे मूल्यमापन करण्याचे वस्तुनिष्ठ पध्दती अस्तित्वात नाही. त्यामुळे अशा प्रात्यक्षिकांना गुण देताना तरतमभाव विचारात न घेता गुण दिले जातात. प्रात्यक्षिकांचे स्वरूप व त्यांना देण्यात येणारा कालावधी याचा पुरेसा मेळ जमत नाही, त्यामुळे अनेकवेळा अशी प्रात्यक्षिके कशीतरी उरकली जातात व कधीकधी कांही महाविद्यालयात प्रात्यक्षिके न घेताच गुणदान केले जाते. अशा प्रकारच्या प्रात्यक्षिकांसाठी मूल्यमापनाची साधने विकसित करणे गरजेचे आहे.
५. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातून सैध्दांतिक विषयाशी निगडीत जी प्रात्यक्षिके करून घेतली जातात त्यात कांही महाविद्यालयात त्याच त्या प्रात्यक्षिकांची उत्तरोत्तर कॉपी केली जाते. अशावेळी प्रात्यक्षिक कार्य व त्याचे मूल्यमापन यात पुरेसा सहसंबंध दिसून येत नाही. सैध्दांतिक विषयाशी निगडीत प्रात्यक्षिकांचे मूल्यमापन करण्यासाठी पदनिश्चयन श्रेणीसारखी साधने वापरली जात नाहीत.
६. अंतर्गत मूल्यमापनामध्ये विद्यार्थी शिक्षकांना अधिकाधिक गुण देण्याची योजना महाविद्यालये करतात. विद्यार्थ्यांचा प्रात्यक्षिक कामाचा दर्जा समाधानकारक नसूनही सढळपणे गुण दिले जातात. अंतर्गत मूल्यमापन व्यक्तिनिष्ठपणे केले जाते त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे हित होत नाही.

२.९ शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील मूल्यमापनासंबंधी संशोधने

प्रस्तुत विषयाशी संबंधित संशोधनात्मक शोध घेण्यासाठी संशोधकाने पुढील ग्रंथांचे अवलोकन केले.

- 1) The Survey of Research in Education
- 2) The Second Survey of Research in Education (1966-78)
- 3) The Third Survey of Research in Education (1978-83)
- 4) The Fourth Survey of Research in Education (1983-87)
- 5) The Fifth Survey of Research in Education Vol.I (1987-92)
- 6) Educational Investigation in Indian Universities in Maharashtra
- 7) Educational Research in the University of Bombay
- 8) Educational Research in Universities in Maharashtra

वरील ग्रंथांचे नीट काळजीपूर्वक अवलोकन केले असता संशोधकाने निवडलेल्या विषयावर एकही संशोधन आत्तापर्यंत झाले नसल्याचे दिसून येते. म्हणून हे संशोधन नाविण्यपूर्ण म्हणता येईल.

तथापी, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील मूल्यमापन संदर्भात व प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या संदर्भात असणाऱ्या कांही संशोधनाचा आढावा या प्रकरणात घेतलेला आहे. संबंधित संशोधन अहवालाची उद्दिष्टे, कार्यपध्दती, संशोधन पध्दती, निष्कर्ष थोडक्यात पुढे दिलेली आहेत.

शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाचे मूल्यमापनासंदर्भात आर्.सी.श्रीवास्तव^१ यांनी शिक्षक-शिक्षण संस्थामधील सराव अध्यापनाचे मूल्यमापनाविषयी प्रबंध सादर केला.

^१ Shrivastava, A.C. : Evaluation of Practice Teaching in Teacher Training Institutions, CIE, New Delhi, Abstract in *Survey of Research in Education*, M.B. Buch (Ed.) CASE, Baroda, 1974,p.468.

एस्.एल्.शर्मा^२ यांनी पदव्युत्तर शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत सराव अध्यापनाचे मूल्यमापनाविषयी प्रबंध सादर केला.

पी.एम्.डबीर^३ यांनी बी.एड. परीक्षांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या गुणांचे टीकात्मक पृथःकरण आणि मूल्यमापनातील विश्वसनियता व प्रवाह या संदर्भात आपला प्रबंध सादर केला. तसेच रंजना भाटीया^४ यांनी मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न बी.एड.च्या नवीन अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापन याविषयी आपला प्रबंध सादर केला. या सर्वांनी सर्वेक्षण पध्दती वापरून शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाचे मूल्यमापनाविषयी संशोधन केले.

शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाच्या मूल्यमापनाशी संबंधीत वरील संशोधकांनी सर्वसामान्यपणे खालील प्रकारची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवली होती.

१. विविध विद्यापीठांमध्ये शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात चालणाऱ्या सराव अध्यापनाचे मूल्यमापन करणे.
२. विविध विद्यापीठांतर्गत अभ्यासक्रमांचे मूल्यमापन करून अभ्यासक्रमातील फरक पाहणे.
३. सराव अध्यापन कार्यक्रमात आवश्यक ते बदल सुचविणे.
४. अंतर्गत मूल्यमापन व बाह्य मूल्यमापनासंदर्भातील संबंध शोधणे.
५. नवीन अभ्यासक्रमात सुधारणा सुचविणे.
६. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील सराव अध्यापनाची उद्दिष्टे, त्यांचे विषय मूल्यमापनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पध्दती इत्यादींचा अभ्यास करणे.

^२ Sharma, S.L.: Evaluation of Practice Teaching Programmes of Post-graduate Teacher Education, Ph.D. Edu.; AMU, 1973; Abstract in *Second Survey of Research in Education*, M.B. Buch (Ed.), SCRD, Baroda, 1979, p.447.

^३ Dabir, P.M. : A Critical Analysis of the Marks of the B.Ed. Examinations to Study the Trends and Realities of the Assessment, Ph.D., Edu, Nag. U., 1984, Abstract in *Fourth Survey of Research in Education*, M.B. Buch (Ed.), NCERT, New Delhi, 1991, p.923\

^४ Bhatia, Ranjana : Evaluation of New B.Ed. Curriculum in the Colleges of Education Affiliated to the University of Bombay, Ph.D., Edu., Bom. U., Abstract, Ibid. p.923

शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमातील मूल्यमापनासंबंधी संशोधनासाठी संशोधकानी प्रश्नावली, मुलाखती, पडताळासूची, गटचर्चा, कृतीसत्रे, कागदपत्रे, सुधारित व जुना अभ्यासक्रम इत्यादी साधनांचा वापर केल्याचे दिसून येते. याकरिता प्राध्यापक, विद्यार्थी-शिक्षक, प्राचार्य इत्यादी घटकांना सामावून घेतले होते.

वरील सर्व संशोधनाचे सर्वसाधारण निष्कर्ष खालील प्रमाणे आहेत.

१. सराव अध्यापनाचे महत्त्व फार आहे असे सर्वांचे मत आहे.
२. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा कालावधी फार कमी वाटतो.
३. सैध्दांतिक व प्रात्यक्षिक भागाची परीक्षा व्हावी, त्यांचा निकाल वेगळा जाहीर करावा. सैध्दांतिक भागाची पडताळणी गुणांकामध्ये असावी. प्रात्यक्षिक, सत्रकाम आणि इतर पैलूंचे मूल्यमापन श्रेणीमध्ये करावे.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील परीक्षांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या गुणांचे टीकात्मक पृथःकरण आणि मूल्यमापनातील विश्वसनियता जाणून घेण्याच्या उद्देशाने पी.एम्.डबीर यांनी आपला प्रबंध सादर केला. त्याकरिता सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला होता. प्रश्नावल्या दिल्या होत्या, मुलाखती घेतल्या होत्या, त्यावरून त्यांनी खालील निष्कर्ष काढले.

१. सैध्दांतिक परीक्षा आणि प्रात्यक्षिक परीक्षा (अंतर्गत मूल्यमापन व बाह्य मूल्यमापन) मधील संबंध कमी प्रमाणात आहे.
२. विद्यार्थी शिक्षकांचे प्रात्यक्षिक विषय हे सैध्दांतिक विषयापेक्षा अधिक चांगले असलेले दिसतात.
३. विद्यार्थी शिक्षकांना दिले जाणारे अंतर्गत गुण हे शासकीय महाविद्यालयापेक्षा खाजगी महाविद्यालयात अधिक दिले जातात.

४. खाजगी महाविद्यालयात अंतर्गत गुण देताना जास्त योग्यतेने दिले जातात, कोणताही पक्षपातीपणा केला जात नाही.

सदरच्या संशोधनासाठी नागपूर विद्यापीठांतर्गत असलेल्या बी.एड. महाविद्यालयातील प्राध्यापक, प्राचार्य, विद्यार्थी-शिक्षक यांच्याकडून मुलाखतींच्या स्वरूपात माहिती गोळा केली. खालील निष्कर्ष मिळाले.

१. जवळजवळ ९० टक्के विद्यार्थी हे सैध्दांतिक परीक्षेत पास होतात.
२. ५ वर्षांच्या कालावधीत शासकीय महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना सैध्दांतिक पेपरला अधिक गुण मिळालेले दिसतात.
३. गुणवत्ता यादी पाहिली असता शासकीय महाविद्यालये पहिली, खाजगी महाविद्यालये दुसरी आणि विद्यापीठीय महाविद्यालये तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत.
४. प्रवेशासाठी लोकांची संख्या वाढत असल्याने या व्यावसायिक अभ्यासक्रमाची गुणवत्ता खाली येणाऱ्या अनेक कारणांपैकी एक कारण आहे.
५. सैध्दांतिक परीक्षेत आणि प्रात्यक्षिक परीक्षेत फार मोठ्या प्रमाणात विषमता आढळते.
६. खाजगी महाविद्यालयातील अंतर्गत गुणदानाचा विचार केला असता असे दिसून येते की, ९० टक्के ते ९९ टक्के गुण दिलेली उदाहरणे आहेत.

एस्.एल्.शर्मा यांच्या पदव्युत्तर शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत सराव अध्यापनाचे मूल्यमापन या शोध प्रबंधातून खालील निष्कर्ष मिळाले. सदरचा अभ्यास हा मूल्यमापनात्मक सर्वेक्षण होय.

१. शाळेत सराव अध्यापनाच्या पूर्वीच्या पाठांचे निरीक्षण केले जात नाही. हे पाठ ढोबळ मानाने घेतले जातात. ३२ टक्के लोकांच्या म्हणण्यानुसार पाठांची गरज आहे. बहुसंख्य शिक्षक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे पाठ खूपच उपयोगी वाटतात.

२. अध्यापनाच्या विविध पध्दतींचे ज्ञान, पाठाची तंत्रे, नियोजन इ. प्रशिक्षणार्थींना शिकविले जाते.
३. शैक्षणिक साधने तयार करून त्यांचा योग्य वापर, फलक लेखन इत्यादींचा सराव करून घेतला जातो.
४. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील कालावधी हा कमी वाटतो.
५. सराव अध्यापनाचा भाग हा अतिशय गडबडीने पूर्ण केला जातो. शाळा अध्यापन सरावासाठी मिळत नाहीत. प्रशिक्षकांना पदवीच्या परीक्षेसाठी घेतलेल्या विषयांचे पाठ घेण्याची संधी दिली जात नाही. तसेच अत्यावश्यक असणाऱ्या अशैक्षणिक कामे करण्यासाठी विद्यार्थी-शिक्षक उत्साही नसतात. त्याचा परिणाम म्हणजे प्रशिक्षणार्थी सराव अध्यापनात कमी भाग घेतात.
६. शिक्षक प्रशिक्षणार्थींच्यावर महाविद्यालयाचा लगाम नसल्याने त्यांच्याकडून प्रतिसाद फार कमी मिळतो.
७. सराव अध्यापनातील पाठांचे वैयक्तिक मूल्यमापन तसेच अन्य प्रात्यक्षिक कामांचे मूल्यमापन त्या त्या प्राध्यापकाने करणे आवश्यक वाटते. महाविद्यालयातील २५ टक्के प्राध्यापक वर्गांनी असे सांगितले की, अंतर्गत मूल्यमापनात झुकते माप असते आणि ५८ टक्के प्राध्यापकांनी सांगितले की दिलेले गुण हे पूर्वग्रह मनात धरून दिले जातात
८. १८ टक्के प्रशिक्षित शिक्षक सांगतात की, सराव अध्यापनाने मनातील आत्मविश्वास वाढतो तसेच अध्यापनात जोश निर्माण होतो. विद्यार्थ्यांना समजावून घेवू शकतो आणि वर्गात येणारे प्रश्न सोडवू शकतो.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील सराव अध्यापनाची उद्दिष्टे, त्यांचे विषय, त्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पध्दती इत्यादींचा अभ्यास करण्यासाठी आर.सी.श्रीवास्तव यांनी

शिक्षक शिक्षण संस्थांमधील सराव अध्यापनाचे मूल्यमापन या विषयावर आपला शोधनिबंध सादर केला.

श्रीवास्तव यांनी संशोधन करताना बी.एड. अभ्यासक्रम, परीक्षा, निरीक्षण आणि मूल्यमापन तसेच विविध शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या मुलाखतीद्वारा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातून माहिती गोळा केली आहे. त्याकरिता त्यांनी शिक्षक विद्यार्थ्यांना एक प्रश्नावली आणि संबंधित विषयप्रमुखांना एक प्रश्नावली अशा दोन प्रकारच्या प्रश्नावल्यांचा वापर केला.

सदर संशोधनातून खालील निष्कर्ष मिळाले.

१. सराव अध्यापन अत्यावश्यक आहे.
२. सराव अध्यापनाचे गुण देताना संस्थेच्या मताचा विचार केला जातो. विद्यार्थी-शिक्षकाने घालविलेल्या अमूल्य वेळेचा मात्र नाही.
३. संस्थामधून लावल्या जाणाऱ्या परीक्षांच्या निकालात सैध्दांतिक आणि प्रात्यक्षिक परीक्षांचे निकाल जाहीर केले जातात तेव्हा, लेखी काम, मानसशास्त्रीय प्रात्यक्षिके, अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रम इत्यादींचा विचार केला जातो.
४. अनेक संस्थामधील अंतर्गत मूल्यमापनाची पध्दतीही अशी आहे की किमान ५० टक्के गुण सर्वांना दिले जातात
५. दिवसेंदिवस सराव अध्यापनाकरिता मिळालेल्या प्राध्यापकांच्या चांगल्या वाईट श्रेणीबद्दल विचार न करता विद्यार्थी-शिक्षक प्रगती करीत असतात.
६. ७७ टक्के शिक्षक विद्यार्थी सराव अध्यापनातील कार्यक्रमाबद्दल निराशाच असलेले दिसतात. त्याचबरोबर विद्यार्थी शिक्षकांना मिळणाऱ्या प्रत्याभरणावर देखील त्यांचे निकाल अवलंबून असतात.
७. अध्यापनाची आवड असणे हा सराव अध्यापनाचा एक मुख्य भाग आहे.

८. विद्यार्थी शिक्षकांचे सराव अध्यापनाचे मूल्यमापन करताना हजेरीला देखील महत्त्व आहे. तसेच व्यक्तिगत विचार करून संस्थेत अंतर्गत गुण दिले जातात. बाह्य मूल्यमापनात पक्षपातीपणा नसतो.

रंजना भाटीया यांनी मुंबई विद्यापीठांतर्गत शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील नवीन अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापनाविषयी आपला शोध निबंध सादर केला आहे. त्याची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे होती.

१. मुंबई विद्यापीठांतर्गत असलेल्या बी.एड. महाविद्यालयामधील सुधारित अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे ओळखणे.
२. सदर उद्दिष्टांना धरून सुधारित बी.एड. अभ्यासक्रमामधील प्रकरणांच्या समर्पकतेचा अभ्यास करणे.
३. नवीन अभ्यासक्रमानुसार सराव अध्यापनाची समर्पकता पाहणे.
४. नवीन अभ्यासक्रमाचा मूल्यमापनाच्या पध्दतीवर झालेला परिणाम.
५. नवीन अभ्यासक्रम पध्दतीने प्रशासकाला येणाऱ्या अडचणी शोधणे.
६. नवीन अभ्यासक्रमात कांही सुधारणा सुचविणे.

संशोधनाचा मुख्य हेतू शिक्षक प्रशिक्षणाची जी उद्दिष्टे आहेत त्यांचे टीकात्मक मूल्यमापन करणे हा होता. मुंबई विद्यापीठातील जुन्या, नवीन अभ्यासक्रमातील तुलना दाखविण्यासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला आहे. हे संशोधन शिक्षक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा चिकित्सक अभ्यास होय. नमुना निवड पध्दतीने नमुने घेऊन हे मूल्यमापन केले आहे. ६४ शिक्षक-प्रशिक्षक, ६०० विद्यार्थी-शिक्षक, २० माजी विद्यार्थी-शिक्षक, ९ प्राचार्य, १३ शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये इ.चा समावेश सदर संशोधनात केला आहे. त्याकरिता प्रश्नावल्या, मुलाखती, चर्चा, निरीक्षणे, तुलनात्मक पृथःकरण, शिक्षक शिक्षणावरील चर्चासत्रे, कृतीसत्रे, सुधारित अभ्यासक्रम व जुना अभ्यासक्रमांचा तुलनात्मक अभ्यास इत्यादींचा वापर केला आहे

ह्या संशोधनातून कांही निष्कर्ष खालीलप्रमाणे निघाले आहेत.

१. अभ्यासक्रमातील कांही भाग हा परत परत आला असून कांही महत्त्वपूर्ण बदलही झालेले आहेत.
२. प्रत्यक्ष नवीन अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी अवघडच आहे.
३. अभ्यासक्रमाची उजळणी केल्याने चांगल्या शिक्षक निर्मितीवर कोणताच परिणाम होणार नाही.
४. सराव अध्यापन हा बी.एड. अभ्यासक्रमातील अतिशय महत्वाचा भाग आहे. असे एकमुखाने शिक्षक-प्रशिक्षकांनी मान्य केले आहे.
५. त्याचबरोबर सूक्ष्मअध्यापनाकडे म्हणावे तेवढे गांभिर्याने पाहिले जात नसून तिकडे लक्ष द्यावे.
६. प्रात्यक्षिक कामे ही देखील अभ्यासक्रमातील अतिशय महत्वाचा भाग असून त्याचे नियोजन अतिशयक विचारपूर्वक करावे.
७. सरावपाठाचे निरीक्षण हे त्या त्या विषय शिक्षकांनीच करावे.
८. सरावपाठासाठी लागणाऱ्या शाळा ह्या प्रशिक्षण महाविद्यालयास जोडूनच असाव्यात.
९. बी.एड.चा अभ्यासक्रम हा जास्त यांत्रिक व पुस्तक केंद्रित आहे.
१०. सैध्दांतिक पेपर्सचा अभ्यासाचा बोजा कमी करून सैध्दांतिक पेपर आणि सराव अध्यापन यांना समान (५०%, ५०%) महत्त्व द्यावे.

२.१० समारोप

अशा प्रकारे संशोधकाने त्याच्या समस्येसंबंधी असणाऱ्या संशोधनाचा आढावा घेतला आहे. त्यातून असे दिसून येते की, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयामधील अंतर्गत मूल्यमापनाविषयीच्या कार्यवाहीचे चिकित्सक मूल्यमापन झालेले नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन हे नाविण्यपूर्ण असे आहे.

संशोधकाने या प्रकरणात शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाचे स्वरूप व शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमातील विद्यार्थी शिक्षकांचे मूल्यमापन या बाबींची चर्चा केली. संशोधकाने त्याच्या संशोधनासाठी उपयोगात आणलेली संशोधन पध्दती पुढील प्रकरणात सविस्तर स्पष्ट केली आहे.